

Олена Зосімович
(Житомир)

РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВИХ УРЯДОВЦІВ ТА АДВОКАТІВ НОРМАМИ ДРУГОГО ТА ТРЕТЬОГО ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ НА РУБЕЖІ XVIII – XIX ст.

У статті аналізуються норми Другого та Третього Литовських Статутів, які регулювали процес формування кадрового складу земських судів та адвокатури на Правобережній Україні на зламі XVIII – XIX ст..

Ключові слова: Литовські статуту, земські суди, судові урядовці, адвокати.

Сьогодні в Україні йде пошук шляхів реформування судової системи та дієвого забезпечення принципу поділу влад. Важливу роль в цьому процесі покликаний відіграти людський фактор. Адже в сучасних судах трапляються випадки непрофесіоналізму, зловживання службовим становищем, невиправданого затягування справ, хабарництва, які супроводжуються відчуттям безкарності за свої вчинки. Тому потрібно переглянути законодавче регулювання формування та діяльності судового апарату, систему його відповідальності за посадові злочини, професійні та моральні засади підготовки судових кадрів. В процесі реформування доречно буде використати європейський досвід та звернутися до власних правових традицій, дослідити шляхи вирішення даних проблем в законодавчих джерелах минулих століть.

Історичним зразком поєднання європейської та давньоруської систем права був Литовський Статут, який відомий в трьох редакціях: 1529, 1566 та 1588 років. Його норми залишались чинними на українських землях протягом чотирьох століть – від 1529 р., коли побачила світ перша редакція Статуту, до 1840, коли вони були скасовані на території Правобережної України [1, с. 443 – 445]. Окремі його положення діяли до початку XX ст. в Чернігівській та Полтавській губерніях. Вони визначали систему центрального та місцевого управління, соціальну структуру, правове становище населення, містили елементи цивільного, кримінального права, регламентували судовий процес. Безперечно, Литовський Статут був типовою пам'яткою феодального законодавства з притаманними йому рисами: становим характером, переважанню права привілею, жорстокістю покарань тощо. Водночас, він містив норми, які вражають своєю актуальністю, зокрема принципи відокремлення судової влади від адміністрації, презумпції невинуватості, право захисту особи, вимогу надання безкоштовної правозахисної допомоги бідним. Норми Литовського Статуту започаткували та розвинули засади формування судового апарату як апарату державного, який було створено для зміцнення державної влади в країні. Ці законодавчі основи довгий час залишалися базовими для судів Лівобережної та Правобережної України.

Об'єктом дослідження у цій статті є законодавче оформлення процесу формування інститутів професійних суддів, судового апарату та судового захисту в земських судах в українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Предметом дослідження виступають артикули Другої та Третьої редакції Литовських Статутів, які регулювали процес виникнення та розвитку судового чиновництва як різновиду державної служби та

адвокатури як правозахисної системи на території Лівобережної та Правобережної України в XVI – XIX ст.

Проблема формування кадрового складу судових установ в сучасній українській історіографії розглядається в контексті розвитку державної служби взагалі. Історії українського чиновництва присвячена значна кількість досліджень. Ряд статей міститься в збірнику виступів на науково-практичній конференції, яка проходила 18 листопада 2008 р. в Києві [2]. Серед них потрібно відзначити дослідження В. Шандри [3]. У 2009 р. побачила світ п'ятитомна колективна праця [4], яка містить значний масив документів та узагальнених досліджень з історії вітчизняного чиновництва. Коротка характеристика судових службовців міститься в колективній монографії «Нариси історії державної служби в Україні» [5] та підручнику «Історія держави і права України» [6]. Автори останнього, зокрема, дійшли висновку, що «місцевий чиновницький апарат Речі Посполитої був недостатньо розвинутий» [6, с. 94].

Окремому дослідженню інституту судових виконавців – возних – присвячена стаття Н. Старченко [7]. Дослідниця розглядає коло їх обов'язків, визначене нормами II Литовського Статуту, ставлення до возних шляхетського середовища [7, с. 134].

Ряд наукових розвідок українських дослідників розкривають історію становлення правозахисної системи в Україні. Більшість дослідників історії адвокатури датують час виникнення цього правового інституту періодом литовсько-польської доби (XIV – XVI ст.). О. Святоцький, М. Михеєнко зазначають, що саме в цей період адвокатура набула організаційного оформлення та нормативного закріплення як особливий правовий інститут [8, с. 15]. Історії адвокатури присвятили свої праці українські дослідники та юристи В. Святоцька [9], Д. Сурков [10], О. Сокальська [11 – 12], Н. Старченко [13]. Потрібно окремо відзначити тритомне видання трьох редакцій Литовських Статутів, в якому опубліковані тексти Статутів мовою оригіналу та в перекладі українською мовою [14, 15]. Збірник містить коментарі до артикулів, в тому числі і тих, які стосуються організації судів та судового процесу. Д. Сурков розкрив процеси формування системи правозахисту у Великому Князівстві Литовському [10]. Адвокатську діяльність в XVI ст. і функціонування інституту адвокатів на території Волині дослідила Н. Старченко [13].

Однак, цілісна праця, присвячена становленню та розвитку інституту українського судового чиновництва та системи правозахисту в сучасній українській історичній та правознавчій літературі відсутня.

В 1564 – 1566 рр. у Великому князівстві Литовському була проведена судова реформа, яку розпочали рішення Більського сейму, а завершили артикули Другого Литовського статуту 1566 р. В кожному повітовому центрі було створено три типи судів: земські, які мали розглядати цивільні справи, гродські – кримінальні справи, підкоморські – розглядали земельні справи шляхти. Зазначену реформу історики права розцінюють як початок формування судової влади в державі [15, с. 459]. Земські суди були відокремлені від адміністрації. Що стосується гродських судів, то наявність у їх складі воеводи або старости та осіб, яких вони призначали на посаду судді, свідчить, що кримінальні справи залишались в руках адміністрації [15, с. 466].

Створення земських судів як осередків шляхетської демократії пов'язано із переможним завершенням боротьби шляхти за зрівняння в судових правах із магнатами. Земські суди мали право «позивати перед себе всіх панів радних духовних і світських, княжат, панів хоруговних, шляхту і бояр, судити і відправляти земські справи всіх без

винятку, хто в тому повіті маєтки свої мати буде, жодного не минаючи» [15, с. 295 – 296]. Певну особливість мали земські суди на українських землях. Вона полягає в позастановому характері земських судів на цій території, «до них звертались усі верстви населення за винятком державних селян» [15, с. 462].

Саме в земських судах створювався інститут професійних суддів, професійних судових чиновників та, згодом, професійної адвокатури.

В повіті під час виборів, на які з'їжджались місцеві магнати та шляхта, обирались судья, підсудок та писар – так званий земський в'ряд. Другим Статутом регламентувались вимоги до кандидатів – особи «добрі, доброчесні, розторопні, обізнані у праві, шляхетського роду, здавна осілі у тому повіті, християнської віри» [15, с. 294]. Тобто, ідеальні соціально-особові характеристики державних урядовців становили: шляхетність – належність до привілейованого стану, осілість, володіння родовим маєтком, а також релігійність, освіченість і авторитетність [4, с. 63]. На посади суддів, підсудків та писаря не могли бути обрані «духовні особи, старости, державці, тивуни того повіту, хорунжі і ніхто такий, хто б у тому повіті урядником був» [15, арт. 8, с. 280]. Ця вимога уточнюється в III Литовському Статуті: «...а де б хто таким був, що два в'ряди судові або інші земські держить і на зауваження шляхти на роках судових або на сеймику відпустити одного в'ряду не хотів, той обидва ці в'ряди втратить...» [16, с. 115].

Високо цінувалася посада земського писаря, бо вона «потребує найбільше письма і праці, що є річчю найважливішою» [15, с. 296]. Писарі повинні були вести судову документацію: записувати позови і вирoki, писати судові листи, робити виписи, нотувати свідчення. Крім зазначених судових паперів, писар вносив до судових книг інші документи: заповіти, акти цивільних угод тощо. Тобто, виконував також функції нотаріуса. За Третім Статутом до обов'язків писаря добавилася вимога зберігати судові книги між судовими сесіями [16, с. 125]. Писар міг взяти собі на допомогу одного або двох підписків, при цьому постійно контролювати виконання ними своїх обов'язків. Він ніс персональну відповідальність за кожен правову помилку свого помічника [15, с. 298]. Наявність підписків свідчить про початок формування судової канцелярії, яка згодом перетвориться на один із необхідних структурних елементів суду.

В земському суді впроваджувалась посада возного, який виконував функції судового виконавця. Вони також обирались із шляхти, «людей добрих, доброчесних, осілих у тому ж повіті» [15, с. 297]. Вимога грамотності до них не ставилася, а зазначалося, що «коли б возний писати не вмів, тоді засвідчував документ своєю печаттю...» [15, с. 297]. Обов'язками возного були: розносити позви, викликати до суду, попереджати передчасний від'їзд сторін із суду, приймати присягу у свідків, оглядати місце злочину, речові докази, визначати розмір нанесених збитків тощо [15, с. 297]. Третій Статут відніс до обов'язків возного доставку «сеймових воєнних листів, від в'ряду йому наданих, без жодного зволікання» [16, с. 123]. Возні повинні мати свідків – двох шляхтичів, які виконували функції понятих. Третім Статутом впроваджується посада головного возного, якого називали «енерал». На відміну від інших він повинен був бути людиною освіченою [16, с. 194]. Якщо юрисдикція повітового возного обмежувалась одним повітом, то «енерал» урядовав на території воєводства, а іноді і всієї держави [7, с. 137 – 138]. Визначаючи роль возного в системі судочинства Н. Старченко зауважує: «Уряд возного, попри те, що був найнижчим серед судової урядницької ієрархії, становив

важливий елемент судочинства, сполучаючи суд і сторони, а також сторони між собою в ході тривання судового процесу і різного роду вступних акті до нього» [7, с. 135].

Артикул 27 Другого Литовського Статуту регламентує розпорядок роботи земського суду. Він збирався три рази на рік. Сесії суду називались каденціями. Члени суду приїжджали на місце завчасно (за три дні) і залишались там протягом двох тижнів, або менше – поки не закінчаться справи [15, с. 308].

Винагорода за службу членам суду складалась з пересуду, пам'ятного, судових мит та штрафів (вини) на користь суду. Пересуд вплачувався відповідно до прибутку сторони, на користь якої вирішена справа; «...суддя і підсудок мають брати від копи по одному грошу, і з того пересуду – судді два гроші (грошова система Великого князівства Литовського: 1 литовський рубль = 100 литовських грошів = 12/3 литовської копи; 1 копа = 60 грошів), і підсудку – третій грош» [15, с. 296]. Прибуток від присудженої речі (пам'ятного) становив не більше як 4 гроші [15, с. 296]. Третій статут регламентує більшу кількість грошових винагород. Так, пам'ятне про засвідчення продажу, дарування маєтку коштувало 4 гроші на користь судді і 2 гроші – підсудка, завірення печаткою – така ж сама ціна [16, с. 118 – 119].

Пересуд мав сплачувати позивач, який відсудив гроші. Якщо йшлося про неповернутий борг, то сплата пересуду перекладалась на відповідача, який програвав справу... [16, с. 396]. Артикули 5 та 6 Третього Статуту забороняли суддям, підсудкам та писарям брати платню, більшу за визначену законодавством. У разі такого, винний судовий врядовець сплачував потерпілому штраф 12 грошів та повертав подвійну суму [16, с. 119 – 120].

Своєрідними формами штрафів були нав'язки та головщизни – штрафи за вбивство. Їх розмір залежав від соціальної верстви, до якої належав постраждалий. Розмір винагороди возному визначався характером вчиненої дії. Наприклад, йому виплачувались подорожні в розмірі «за милю по грошу в один бік, а коли назад поїде, за те нічого не мав брати», за доставку позовів або збирання свідчень – по грошу з кожного виду, за ув'язання – з ув'язаного брався гріш [15, с. 298]. Оплата служби возного розглядалась як матеріальна компенсація за понесені збитки (матеріальні та моральні) не як члену судової влади у Великому князівстві Литовському, а як шляхтичу [15, с. 462].

Таким чином, розмір винагороди судових чиновників залежав від кількості та характеру розглянутих справ, величини присудженого та накладених судом штрафів, різновидом та кількістю паперів, складених, завірених, виписаних писарем. Для возних – характером служби, навіть відстанню, яку йому приходилось долати для виконання обов'язків. Оплату здійснювали самі сторони процесу, що могло стати приводом до упередженого ставлення членів суду до їхнього рішення.

Литовський статут формує систему відповідальності судових чиновників за професійні проступки та злочини. Так, відсутність одного з членів земського вряду на судовому засіданні повинна бути пояснена важливими причинами (тяжка хвороба, виконання земських справ, участь у Вальному Сеймі). На наступній каденції причина наводилася під присягою. Якщо, наприклад, хвороба не підтверджувалась, і так повторювалось декілька разів, то наслідком була втрата посади [15, с. 298].

Каралась також упередженість суду до однієї із сторін, яка тягнула за собою несправедливе рішення. Якщо факт необ'єктивності було підтверджено, то сам судовий

вряд сплачував потерпілому грошову суму відповідно до його соціального стану [16, с. 138 – 139].

На рішення земського суду можна було подати апеляцію спочатку воєводі або старості, а якщо справа не вирішена – до великокнязівського суду [15, с. 305, с. 322]. Третій Литовський Статут передбачав апеляцію до Головного Литовського трибуналу. Суддя і підсудок викликалися на засідання цього суду, який розглядав скаргу. У разі несправедливості рішення земського суду, воно скасовувалося, потерпілому дозволялось розпочинати справу знову, а земський в'язь сплачував йому штраф. Якщо рішення вважалося справедливим – штраф сплачував скаржник [16, с. 149].

Досить жорсткою була система відповідальності возних. У разі, коли він давав неправдиві свідчення, або було виявлене зловживання посадою, яке призвело до збитків, або возний «перекручував факти», його карали смертю [15, с. 297 – 298]. Третій Статут розширив перелік посадових проступків возного, які не каралися смертю. За провини, які не потягнули за собою істотних наслідків, він повинен був сидіти у в'язниці протягом дванадцяти тижнів і відшкодувати потерпілому збитки. Причому рішення про його покарання приймалося відразу ж. У разі справи, яка передбачала смертну кару, потерпілий повинен був викликати возного до суду і чекати на його рішення [16, с. 123].

В свою чергу, законодавство намагалося захистити судових службовців, закріплюючи певні норми в статутах Другого Литовського Статуту. Так, в статуті 38 зазначається, що ніхто не може з'явитися до суду із зброєю. Коли людина приходила до суду озброєною, то спочатку вона повинна була сплатити штраф 12 грошів і її справу переносили. Якщо наступного разу вона знову приходила зі зброєю, то позбавлялася права розгляду справи і її розцінювали як таку, що не з'явилася зовсім (за що має сплатити штраф) [15, с. 314]. Статут 53 III Литовського Статуту обмежує кількість присутніх на суді від однієї сторони вісьмома людьми, до числа яких включалися сам учасник процесу, прокуратор та шість свідків – шляхтичів [16, с. 160 – 161]. Очевидно, така міра була зумовлена значною кількістю людей, які приходили на судовий процес і вели себе не дуже спокійно. Статут 40 Другого Статуту охороняв честь і гідність членів суду, а також їх здоров'я та життя. За образу земського в'язь присуджувалося шість тижнів ув'язнення, а самому уряднику сплачувалась нав'язка відповідно до його соціального стану. Поранення судового урядовця каралося смертю та сплатою нав'язки, вбивство – смертю та сплатою головизни [15, с. 314 – 315]. Винний викликався до суду, а якщо він там не з'являвся, то карався виволанням – повселюдним оголошенням поза законом – і сплатою нав'язки або головизни.

Захист надавався й возному. Очевидно, в той час нерідкими були випадки нападів на судових виконавців, їх побиття, відібрання або знищення листів. Іноді возних або його помічників примушували їсти листи, виривали в них волосся з бороди, що вважалося особистою образою. Законодавство розцінює такі дії як злочини проти в'язь. Знищення урядових листів, які доставляв возний, або побиття возного каралося штрафом (подвійною навязкою відповідно до його стану) та ув'язненням до шести тижнів [15, с. 298]. Непокірний злочинець карався виволанням. Вбивство возного під час виконання своїх обов'язків тягнуло за собою смертну кару і сплату подвійної головизни [16, с. 124].

Повноправними учасниками судового процесу за Литовськими Статутами були прокуратори (адвокати). Д. Сурков зазначає, що адвокати практикували в земських судах та господарських судах, а з середини XVI ст. – у повітових і градських судах [10, с. 17]. В

державі відбувається процес оформлення інституту адвокатури, який виникає спочатку у вигляді судового представництва. Статути відрізняють заступників та прокураторів і уповноважених. Вже Перший Литовський статут юридично оформлює право на судове представництво в суді. В статуті 8 розділу 6 «Про заміну в судовому процесі однієї особи іншою» зазначено, «... якби людина замінила іншу особу в суді у якійсь справі, то вже вона буде зобов'язана сама за неї відповідати...» [14]. При цьому, заступництво в суді має бути оформленим особистою явкою довірителя або його особистою печаткою. Про можливість заступництва говорять статутні статті 31 та 32 Другого Литовського Статуту. Статут 31 зазначає «... А заступлення інакшим не має бути, тільки особистим, перед судом ставши, ... і ми заступника як відповідача розглядатимемо, і заступник не має собі до повіту ані до суду, до якого відноситься, справу переносити і брати, але повинен буде сам або при собі маючи прокуратора на той же час, скоро заступити, відповідати і до кінця судитись» [15].

Статути не регламентують повноваження прокураторів, але вказують вимоги до них. Згідно Першого Статуту, ним може бути людина, яка має нерухомість у Великому князівстві Литовському. Але у випадку відстоювання честі, прокуратором може бути навіть людина, неосіла у державі. Другий Статут доповнює список тих, кому заборонено займатися прокураторською діяльністю. Це – судді, підсудки, судові писарі, духовні особи. Третій статут підтверджує перелік цих осіб, і уточнює: «в тих повітах, де вони самі є судом» [16]. Вимога осілості адвокатів в межах всього князівства як обов'язкова вимога адвокатської практики звужувалася до меж трьох воєводств. Однак, настанова підсудності шляхти судовим установам повітів, де зосереджувалася її нерухомість, проблематичність доведення осілості, потреба «знаності» особи адвоката шляхетським загалом, що задавалася «приятельським» характером стосунків поміж ним і клієнтом, обмежувала дію адвокатських повноважень ще меншими територіальними одиницями [13, с. 114].

Починаючи з Другого Статуту, юридично оформляється право кожної людини вимагати прокуратора. І суд повинен «йому з вряду прокуратора дати і наказати прокуратору від його імені мовити і справу його вести» [15]. Причому прокуратор повинен бути наданий бідним, убогим сиротам, вдовам немаєм безкоштовно. Третій Статут зазначає, що бідній людині адвокат надається безкоштовно, і у випадку, якщо він відмовляється від цієї справи, то йому не дозволяється виступати в цьому суді з інших справ [16, с. 312].

Відповідальність адвоката за чесне ведення справи своєї сторони за Литовськими Статутами є дуже високою. Його зрада або передача інформації, що потягла за собою збитки, каралася втратою честі для шляхтича або втратою життя для не шляхтича [15, с. 312 – 313]. Крім того смертю каралася підробка документів та печатки підзахисної сторони та дії адвоката, на які його сторона не уповноважувала і такі, що потягли за собою втрати для вказаної сторони [15, с. 313].

Отже, Литовські Статути стали першими збірками писаного права, які регламентували процес формування кадрового складу земських судів. Їх статутні статті містили перелік вимог до судових службовців, посадові обов'язки, впроваджували систему покарань за посадові злочини, гарантували членам суду правовий захист з боку держави. Судове чиновництво розглядалося як різновид державної служби. В той же час законодавчо оформлюється інститут адвокатури. Тому можна вважати, що Литовськими Статутами було закладено основи сучасного судочинства та правозахисту в Україні.

Джерела та література:

1. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание Второе. – СПб., 1841. – Т. 15. – Отделение первое. – № 13591. – С. 443 – 445.
2. Державна служба в Україні в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на науково-практичній конференції / Головне управління державної служби України / за заг. ред. А. Вишневського. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 116 с.
3. Шандра В. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Державна служба в Україні в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на науково-практичній конференції / Головне управління державної служби України / за заг. ред. А. Вишневського. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – С. 91 – 99.
4. Історія державної служби в Україні: у 5-ти томах / О. Аркуша, О. Бойко, Є. Бородін та ін.; відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.
5. Нариси історії державної служби в Україні / О. Аркуша, Є. Бородін, С. Віднянський. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 536 с.
6. Історія держави і права України: У 2-х томах. – Т. 1 / за ред. В. Тація, А. Рогожина, В. Гончаренка. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003 – 363 с.
7. Старченко Н. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? / Наталя Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – № 8. – С. 134 – 162.
8. Святоцький О., Михеєнко М. Адвокатура України: Навчальний посібник / О. Святоцький, М. Михеєнко. – К.: Ін Юре, 1997. – 222 с.
9. Святоцька В. Адвокатура України за магдебурзьким правом / Вікторія Святоцька // Право України. – 2006. – № 7. – С. 125 – 130.
10. Сурков Д. Історія становлення інституту адвокатури / Дмитро Сурков. – Б.м., Б.д. – 37 с.
11. Сокальська О. Інститут судового представництва у ВКЛ / О. Сокальська // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 1. – С. 236 – 237.
12. Сокальська О. Учасники судового процесу Литовсько-польської доби / О. Сокальська // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 1. – С. 177 – 179.
13. Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) / Наталя Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – №1. – С. 298 – 306.
14. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.
15. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.
16. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2-х кн. – Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.

Аннотація

В статъе анализируются нормы Второго и Третьего Литовских Статутов, регулирующих процесс формирования кадрового состава земских судов и адвокатуры на Правобережной Украине в конце XVIII – начале XIX вв..

Ключевые слова: Литовские Статуты, земские суды, судовые чиновники, адвокаты.

Annotation

The article analyzes the First and the Second Lithuanian Statutes that were regulating the personal structure and legal profession of the regional courts and lawyers in the Eastern part of Ukraine during XVIII – XIX centuries.

Key words: Lithuanian Statutes, regional courts, lawyers.